

TANULMÁNYOK.

Herczeg Ferenc.

Irta: FUTÓ JENŐ.

A nő-problémáktól a világháborúig.

(1906—1914.)

Herczeg Ferenc külső élete 1906—1914 között folytatólagos írói sikerek közt telt el. Ezen idő alatt ismét több művével nyert akadémiai jutalmat s a legelső magyar tudományos társaság érdemei elismeréséül 1911-ben rendes tagjává, 1914-ben pedig tiszteleti tagjává választotta. Herczeg 1899 óta, amidőn mint levelezőtag kerül az akadémikusok sorába, igen élénk tevékenységet fejtett ki az Akadémia belső életében. Alig van az I. osztály B) alosztályában pályázat, amelyen ő bírálóként ne szerepelne, alig van vidéki kultúrünnep, amelyen az Akadémia képviselőjében meg ne jelenne. Elbeszélései közül több jelenik meg az Akadémiai Értesítő lapjain s a kifejtett lelkes és intenzív munka eklatánsan mutatja az Akadémia és Herczeg közt létrejött áldásos összeforrást.

Nagy változást mutat azonban ugyanezen idő alatt Herczeg belső élete. Lelkét most különösen egy fogalom tartja fogva: a nő, s ez visszatükröződik költészetéről is. A nővel kapcsolatos témák ugyan már előbb is foglalkoztatták, mert, mint látjuk, hol a bukott nő sorsát (*Simon Zsuzsa*), hol az érdekházasságot (*Szabolcs házassága*), hol a szülei vétke miatt bűnhődő leány (*Honthy háza*), hol a teljesen magára hagyott úrleány (*Egy leány története. Idegenek között*) sorsát esetelte előző műveiben. Úgy tetszik azonban, hogy ezeknek a műveknek az eszméi mind kívülről jöttek, külvilági impressziókként vertek gyökeret az ihlet pillanatában és váltak élménnyé lelkében. Ebben az új korszakban keletkezett s a nővel kapcsolatos témákat feldolgozó művek eszui pedig mind a Herczeg legsajátosabb énjéből fakadnak, amelynek magyarázatát az életében be-

következő változásban találjuk. Az élet útjain eddig egyedül járó író ugyanis élettársat keres és talál magának s 1908 májusában vezeti oltár elé szíve választottját. Ez a fontos lépés nemcsak egyéni életében, de költészetében is fordulópontot jelent. Eddig tárgyalt művei alapján Herczeget tárgyilagosságnak ismertük meg, akinek alanyisága csak itt-ott tör elő, ezután írt művei pedig azt mutatják, hogy nem a külvilágnak, hanem önmagának és családi életének „kérelmelhetetlen“ megfigyelője s külső impressziói helyett saját, sokszor legbensőbb dolgait veri ki lantja húrjain. Herczeg költészetén művészi pályájának ebben a korszakában sajátos lírai sáv húzódik át s bár természetesen más genre-hez tartozó művekkel is lesz ezen idő alatt dolgnunk, az alanyi elem a szimbolikus keret ellenére is szembeszökő és nem marad titok a figyelmes olvasó előtt.

Már mindjárt ebben a korszakban megjelent első műve, a *Lélekrablás* (1906) e. regényének az alapeszméje clárulja a házaseslet kérdésével való foglalkozást. A regényben ugyanis a házastársi viszonyt fejtegeti s a tragikus kimenetelű meséből végső konkluzióként az az egyébként egyszerű igazság vonható le, hogy a házastársak életét csakis a lelki közösség és az egyenlőség teheti igazán boldoggá. A mű egyik legkiválóbb lélektani regényünk, amelyet az Akadémia a Péczely-díjjal koszorúzott.

Hőse Sárkány József, dúsgazdag földbirtokos, országgyűlési képviselő, nagytevékenységű mérnök, aki a női nemet bár tiszteli, mégis bizonyos mértékig lenézi, a férfi egyenrangú társának nem tartja s a szerelemről, a házasesletről igen sajátos fogalmat alkot magának. Mint negyvenéves férfi feleségül veszi egyik elhúnyt barátjának árváját: Gyöngyössy Hajnalkát, akit tízéves kora óta saját elvei szerint nevelt s aki szívtelen környezetéből való megszabadulása óta istenként imádja megmentőjét. A házasság egy ideig nagyon boldoggá teszi Hajnalkát, miután azonban férje mellett sokat kell egyedül lennie, önállóan kezd gondolkozni s urával szemben elfoglalt alárendelt helyzete ködfátyolt borít boldogsága verőfényes egére. Később belátja és felette bántja, hogy ő szellemileg mennyire mögötte marad urának s arra törekszik, hogy férje lelkét meghódítsa, de egyik ballépést a másik után követi el s férje lelkét meg sem közelítheti. Férje nemcsak azt látja be, hogy ő szellemileg egészen jelentéktelen, de a Fáber bárónéval való szakítás következtében

azt is sajnos tapasztalja, hogy ő érzelmeiben is egészen közönséges. Elégedetlen lesz urával és a Farkasics társaságában keres szórakozást. Hosszabb ideig eljár udvarlója legénylakására, megengedi, hogy őt csókolgassa, de midőn döbbenve látja, hogy a híres nőcsábász végül reá is ki akarja vetni hálóját, rémülve menekül urához, akinek kevéssel előbb elnyert miniszteri tanácsosi állása megrendült. Sárkány a bukás fájdalmas érzetében lelkiileg össze akar forrni feleségével, aki nem tud hova lenni örömeiben, hogy urának ime szüksége van rá. Feledni Olaszországba akar utazni, de Hajnalka előbb megvallja urának a Farkasicsal kötött barátságát, ami miatt az, jóllehet tudja, hogy neje a hűséget nem szegte meg, válópert indít ellene. Hiába próbálja Fáber báróné a neje ártatlanságáról meggyőzni, hasztalan bizonygatja, hogy az elhanyagolt asszony Farkasicsnál is az urát kereste; nincs reá hatással a Hajnalka levelezése sem, amelyből az tűnik ki, hogy egész élete az ura után való szomorú várakozásban telt el, Sárkány hajthatatlan marad, Hajnalka pedig az első hivatalos irat megérkezése után a Dunába ölte magát.

A regény keretei közt tragédiát ad Herczeg. A házastársi viszonyt nagyon sajátos szempontból fogja fel s ennek megfelelően alkotja meg a jellemeket is, amennyiben a hősnőben csak a saját akarát ismerő zsarnokot, partnerében pedig láncravert rabot rajzol. Két ilyen ellentétes jellem egymás mellé állítása — jóllehet a maga módja és elvei szerint mindegyik szereti a másikat, de lelki közösség és egyenjogúság nincs közöttük — előre sejteti a katasztrófát. A kifejlést az igen következetesen keresztülvitt jellemrajz alapján kellően előkészítve, lélektanilag megalapozva látjuk. Sárkány jelleme álló, nyugvó kép, amely lényegében nem változik. Fővonása az önzés és a nőről, szerelemről s a házastársi viszonyról alkotott exotikus felfogás. Szerinte a nő „drágább kelléke a férfinak a pipájánál, de nem olyan fontos, mint a kardja; úgy bánik vele, mint a gyermekkel és miután jószívű, alkalomadtán elhalmozza játékszerekkel és édességekkel, de minden törekeny holmit elkoboz tőle, egyebek közt a lelkét is és felrakja az almáriom tetejére, ahol nem érheti el a gyermek“. De sokkal inkább férfi, minthogy „meg tudna lenni az asszonyi gyöngédség melege nélkül“, viszont kevesebb a szíve, minthogy „boldoggá tudna tenni egy nőt“, tehát olyan feleség kell neki, akinek „a lelkét Wertheim-

szekrényben őrizheti“, akit saját elvei szerint neveltek. Midőn Hajnalkában ilyen hitvestársat talál, megpróbálja ugyan magához asszimilálni a békóival küzdő fiatal asszonyt, de leghőbb óhaját, hogy igazi hitvestársi közösségben éljenek, nem teljesíti. Nemesak a felesége tragédiáját idézi így elő, de a saját boldogságát is feldúlja.

A Hajnalka lelki élete a legkínosabb vergődés, a legelszántabb küzdelem képét mutatja. Jellemének legfőbb vonása a fanatikus szerelem, de naiv is és végtelen becsületes. Már ártatlan gyermekkorában is megértő lélek után vágyik s midőn Sárkány rideg környezetéből kiragadja, nem istenhez, hanem megmentőjéhez imádkozik, akinek egész lénye már akkor csodálattal töltötte el. Midőn huszonegyéves korában egy derék fiatalember meg akarja kérni, Sárkány felhívására leplezetlenül tárja fel belsőjét, amelyből a megmentője iránt érzett szerelem szinte elemi erővel tör elő. Mint Sárkány neje, készséggel aláveti magát fanatikus szerelmében a házasság feltételeinek, lemond egyéniségéről és szilárd hangon jelenti ki ura előtt: „Királyné leszek minden férfi számára, eseléded csak neked.“ Amidőn tudatára ébred, hogy milyen tömlöcbe került, rab lelke szabadság után vágyik s ezután minden törekvése oda irányul, hogy úrával szemben egyénileg érvényesüljön, hogy lelkét meghódítsa. Ezért vesz össze Fáber bárónéval, ezért akar irtó háborút indítani férje könyvei és jegyzetei ellen s miután ez sem használ, dacból barátságot köt Farkasiccsal, aki egyéni érvényesülési vágyát kielégíti s annyira megérti és méltatja, mint senki más. A híres nőcsábász hálójából rémülve szökik ki, felébredése kínos lelki tusát von maga után, de megmarad becsületesnek. Midőn ura bukása után közeledik hozzá, nem tartja addig csókjaira és bizalmára érdemesnek magát, míg titkát meg nem vallja. A szakítás után egész magatartása annak kifejezése, hogy ő mindenütt a férje lelkét kereste s miután azt sehol sem tudta feltalálni, a halálban keres menekvést.

Hajnalka lelki élete igen finom vonásokból álló lélekrajz. Küzdelme, amelyben még az utolsó idegszálát is munkába állítja, egy olyan várostrom képét mutatja, amelyben a vár ereje tudatában szilárdan ellenáll s az ostromló a sikertelen támadások miatt megöli magát. Ennek a küzdelemnek kettős indítéka s így a mű cselekményének kettős hajtóereje van. Az egyik egy rablélek szabadságvágya, a másik a bálványként imá-

dott férfi lelkének meghódítása. A kettő mintegy átjárja, kiegészíti egymást és együttesen érleli meg a lélektanilag jól megalapozott katasztrófát. Sárkány mögött Herczeg hideg értelme lappang, ő igazi Kraft-Mensch, aminőket írunk elejétől fogva szívesen rajzol, Hajnalka pedig Simon Zsuzsára emlékeztető leánykarakter. A férfival szemben való érvényesülési vágy nem új motivum a műben, ugyanezt, mint általános elvet, láttuk az *Arienne* c. elbeszélésben. Fáber báróné új jellem: a modern, tudós nő érdekes típusa.

A mű belső szerkezetét tekintve, igen érdekes és sajátos képet mutat. A bonyodalom javát kitevő küzdelem nem a főhős, hanem a Hajnalka küzdelme. Küzd, harcol Sárkány is, de nem Hajnalkával, hanem a külvilággal. Az ő küzdelme nem egyenesen befelé, hanem előbb kifelé hatva, kívülről irányítja és támasztja alá a cselekményt. Úgy a Hajnalka, mint a Sárkány küzdelme között az ok és okozat viszonya lépésről-lépésre kimutatható, de nem közvetlen, hanem közvetett hatásról lehet szó s irányító, mozgató erőként mindig Sárkány szerepel. Ilyen értelemben hős Sárkány, így van a műben egységes cselekmény.

Ezen kiváló, teljesen alanyi felfogásból eredő lélektani regény után ismét a multhoz tér vissza Herczeg a *Déryné ifjasszony* (1907) c. színjátékában. Keletkezéséhez a kolozsvári Nemzeti Színház új épületének 1906 szeptember 7—8-án történt felavatására szerzett *Színházavatás* c. egyfelvonásos drámája adja a kulcsot. Ez utóbbit illetékes körök felkérésére írhatta s a legrégebb magyar színház multját a Déryné Naplójából ismerhette meg. A kor tanulmányozása közben foganhatott meg lelkében az eszme, hogy a magyar színművészet lánglelkű apostolának örök emléket állít és a jelen háláját lerózza a még életében elfelejtett és eltemetett alapozók legkiválóbbika iránt, akinek csak sovíniszta magyarsága volt nagyobb tehetségénél és mégis világhírré emelkedett. A háromfelvonásos színjáték azt ecseteli, hogy Déryné, illetve a magyar színészet, mint hódítja meg ezer küzdelem és nélkülözés között a magyar közönséget, mint szorítja ki az anyagilag erősebb lábon álló s az akkor inkább méltányolt német színészetet. Nem művészekre, hanem igazi apostolokra volt ennél a munkánál szükség. Ilyen volt a valóságban Déryné, ilyennek festi Herczeg is színjátékában. Nemesak feltalálja magát minden helyzetben, de áldoz, fárad, ha kell, koplal és másban is nélkülöz, de a harcot soha abba

nem hagyja, csak az eszme testet öltön. Ő tényleg „tarkatollú kis énekesmadár“, akinek „a lába nyomán virágot hajt a szikla is“ s aki ha egyszer a színpadon megjelent, „verőfény csapott“ a nézők szívébe, a lelkének pedig „mintha szárnya nőtt volna“. Valóban „láthatatlan kincset“ hordozott folyton magával s ez még életében „elérkezett oda, ahol szükség volt rá“, de őt már, mint tisztes matrónát, ekkor elfeledték. Mégis az ő nevéhez kapcsolódik a magyar színészet megteremtésének és térhódításának dicsősége. A magyar közönség megnyerését Thuretzky táblabíró szerepeltetésével érzékelteti az író, aki a mű elején még engedélyt sem ad a színészeknek a játszásra, a végén pedig védelmezi őket, mert „ők a mult idők hírhordói, a jelen sötétség lámpagyújtogatói, a jövő szántóvetői“, sőt támogatja is őket, mert ő viszi vissza a gyámfiát, az otthonról többször elszökött Egressy Gábort, a Kolozsvárra menő társulathoz, hogy színész lehessen.

A mű meséje aránylag csekély, egy kiragadott rész Déryné életéből, amint a meg nem értés miatt Alsóturáról Kassa felé mennek s innen egy szerelmi idill miatt Kolozsvár felé tartanak. A színjáték határozottan a Déryné Naplója alapján készült. A lelkesedésnek ugyanaz a heve jellemzi magát a művet, mint a naplót. A szereplők nagyrésztben történeti alakok s a mű egyebekben is ragaszkodik a valóhoz. Déryné a valóságban is szerette Szentpéteri Zsigmond, hugának, Zsuzsikának és Egressy Gábornak a szerelme sem költött. Dérynének a Kolozsvárra szöktetése is nagyon közel áll a valóhoz s gróf Szepessy Teodor alakja nagyon hasonlít a Napló által említett grófhhoz, akivel Déryné Kassán a pletyka összehozta. Még a füttynek is van a Napló szerint történeti alapja. Ebben tendencia nélkül egy tordai kékdolmányos részeltette Kolozsváron Déryné, de éppen olyan csúful járt, mint az a felbérelt szepesi német diák, akinek meg a színjátékban Szepessy gróf vette el a kedvét hasonlók elkövetésétől.

A kort is híven tükrözi a mű. Látjuk az első magyar színészek apostoli munkáját, de a közönyt is, sőt itt-ott a majdnem ellenséges indulatba átcsapó magatartást. Így a maga korába visszahelyezve elevenedik meg Déryné isteni küldetésével s a magyar közönség meghódítása által az ő alakját övezi Herezeg glóriával. A műnek nincs szigorú drámai koncepciója, amint-hogy Déryné élete sem drámai. Egyedül szerencsétlen házas-

életéből lehetett volna drámát alkotni, de írónknak nem ez volt a célja. Ő a kor keretei közt Dérynét akarta megeleveníteni s az elfelejtett hősnek a homlokát glóriával övezni. Ez remek költői, hangulatos képei által sikerült is.

Herczegnek ebben a korban aránylag lassan csörgedező költői ere egy újabb novelláskötettel gyarapítja elbeszélő irodalmunkat. A *Kaland és egyéb elbeszélések* (1908) c. gyűjteményre célzunk. A novella terén Herczeg már elérte azt a magaslatot, amelyet tetőpontnak nevezhetünk. Ez az újabb novelláskötete nem jelent emelkedést, de nem kelthet meglepetést sem. Az itt közölt novellák mind kiváló alkotások. Tárgykörük megszokott, hangjuk is hol humoros, hol szatirikus, hol az elbeszélő nyugodt, higgadt hangja. De van ezekben a novellákban valami új is. Köztük is találunk olyanokat, amelyekbe alanyi elemeket visz be írónk. Különösen a *Kaland, A vörös ember, A lantos házassága s a Mese egy asszonyról, aki nem akarta, hogy gyermeke legyen* c. művek jöhetnek ebből a szempontból tekintetbe. Valamennyi mély költői allegória. A *Kaland* középkori mezbe öltötetett regényes történet, amely a nőt démoni oldaláról mutatja be sivár meztelenséggel s az *Éva boszorkány* miniatúr kiadásának tekinthető. *A vörös ember* fantasztikus őskori történet, amelynek azonban minden időkre szóló reális magja van. A mese ugyanis azt példázza, hogy a szerelem mint vouzza egymáshoz a fajilag legellenségesebb egyéneket is. *A lantos házassága* szimbolikus mese, amely a női hiúság és nagyravágyás kielégíthetetlen voltára mutat rá. Szintén szimbolikus a *Mese egy asszonyról* c. is, amelyben a modern, csak önniagát szerető nőt ábrázolja Herczeg, aki „istensége“ kíván lenni a férfinak s nem akar anya lenni, mert annak „élete merő gond és fájdalom“, ő pedig „fiatal, szép és vidám“ akar maradni. Ehhez az eszmekörhöz tartozik bizonyos tekintetben még a *Virág, bók* c. novella is, amely sokszorosán és humorosan azt igazolja, hogy a szép nem megnyerésére hetenként egyszer egy csokor ibolya és egy bók menüire elég.

De Herczeg tekintete a gyermek felé is fordul s néhány novellát ennek ebben a kötetben is szentel. A társ nélkül felnövő, elhagyott gyermek sorsával foglalkozik a *Péterke* című novellában. Péterke nyomorék kisfiú, aki társtalanul ödöng és állaudóan sajátos gondolatokkal van elfoglalva. Eszméi, vágyai azonban, mivel nagyon is egyéniek, páraként oszlanak el s

egyéni világának megsemmisülése még meghatóbbá teszi a sors által amúgy is sujtott nyomorék gyermek sorsát. Rendkívül eleven és színes leírást ad Herczeg ebben a remek kis alkotásában. Szintén a gyermek világából való az *Ismerkedés* c. novella anyaga. Ebben igen leleményes módon a megismerkedő gyermekek egy-egy elejtett szavából világlik ki a szülők házasságra lépése. A naiv, gyermekes hang és észjárás visszaadása kitűnően sikerült.

Van néhány humoros novella is a gyűjteményben: *A nagyságos úr ingei* és a *Füredi emlék*. Az előbbi egy elmebeteg rögeszméjének, az utóbbi régi idők tipikus alakjainak és nem éppen nobel hűségpróbájának érdekes leírása. A *Lizi* szatirikus irányzatával rokon elemeket mutat a *Julcsa szobalány (Elbeszélések)* c. novellával. A mese rugója itt ugyan más, de az egyszerű cselédleány mindkét műben igen frappánsan főzi le úrnőjét. *A bestia* erotikus külső alatt azt igazolja, hogy a látszat s a köztudat mennyire csal. Rendkívül eleven két jellem tárul elénk a *Május* c. novellában: egy bájos, hamis grófleány, akin azonban már felfedezhetők a későbbi asszony jellemvonásai és egy akaratértől duzzadó ifjú, aki elérhetetlen magasságba tör.

Művészi kombináció eredménye *A kívándorló* (1909) c. színmű: *A lép virága (Napnyugati mesék)* c. elbeszélésnek dramatizálása. A szereplők nevei nagyrésztben mások, de a mű alap gondolata és a mese még részleteiben is csaknem azonos. Mindkét műben egy-egy olyan férfi és nő szereplőről van szó, akiket végzetük a társadalomban nem megfelelő helyre állított, az egyiket feljebb, a másikat lejjebb. A véletlen összehozza és a szerelem rózsálancaival egybekapcsolja őket. A sors továbbra is kedvez a szépen fejlődő, frigyre vezető viszonynak, mert a feljebb állót képzelt magasságából a mélységbe döntve, kegyetlen próbára teszi, partnerét pedig felemelve, tisztességes keresethez juttatja. A társadalmi renden ejtett esorba így kiköszörülődik s valódi egyéni értékük tudatára jutva, munkájuk által mindketten hasznos polgáraivá válnak a társadalomnak.

Inkább kigondolt, mint a reális életből vett mese, amelynek erkölcsi tanulsága azonban mélyen a lelkünkbe vésődik. Herczeg művészete az anyag feldolgozásában áll, amely egyúttal fejlődésének is fokmérője. Az azonos anyag művészi feldolgozása ugyanis ebben a műben kétségtelenül sikerültebb, mint *A lép virága*-ban. Ez utóbbiban főként azt kifogásoltuk,

hogy a Jurisics és Jesszi házasságra vezető szerelme nincs kellően motiválva, lélektanilag megalapozva. *A kivándorló*-ban Pálfalvy és Jesszi szerelme természetes fokozatokon át érik meg a házasságra, Jesszi itt mindjárt a személyes megismerkedés alkalmával ibolyacsokrot ad vonzalma jeléül Pálfalvynak s midőn ezt apósáék a faképnél hagyják, vigasztalni próbálja. Viszont Pálfalvynak az első látásra megtetszik Jesszi „csodálkozó, nagy szeme“, s midőn a leány azt mondja, hogy „valamikor nagyon sokat adtam volna érte, ha önnel beszélhettem volna“, lakására hívja, hogy a mulasztást helyrehozzák. A lakásán álmában fej- és szívfájásról panaszzkodó Pálfalvyt Jesszi „édes urának“ szólítja, homlokon csókolja s midőn felébred s a leány a szerelmi vallomást Pálfalvy menyasszonyára vonatkoztatja, őszintén megmondja, hogy nem arról, hanem „magáról álmodtam“. Aztán, midőn Jesszi elmeséli neki, hogy régebben mennyire szerette, hogy tőle virágüzlet berendezésére pénzt is akart kölcsön kérni, Pálfalvy sokat jelentő vallomást tesz neki, mondván: „Mindennel elkéstem, Jesszi. Most már nem lehet semmit jóvá tenni. De elmondom önnek, amit tegnap óta tudok. Ön az első nő, az egyetlen, akit életemben szeretni tudtam volna. Azzal a nagy, tiszta és örökös szenvedéllyel, amelyben tegnapig nem mertem hinni.“ Az eljegyzés felbomlása után Jesszi nem hagyja magára a hajótörött Pálfalvyt. Midőn a herceg meglepi őket a legénytanyán s nyílt színvallásra, választásra hívja fel Jesszit, ez Pálfalvy pártjára áll, s midőn Pálfalvyt a titkosrendőrök elviszik és a herceg diadalmasan így szól Jesszihez: „No, édes barátnóm, mi lesz most már? Megengedi, hogy elkísérjem?“ — Jesszi nyersen így válaszol: „Ezt a ruhát magam varrtam, ez az enyém. Ezt (pénztárcáját) öntől kaptam, a többit ott találja a lakáson.“ A börtönbe csomagot és ibolyacsokrot küld Pálfalvynak, aminek következtében az sírógöresöt kap. Midőn Jesszi értesül Pálfalvy kiszabadulásáról, örömeiben nem tud hova lenni s midőn Pálfalvy első útján Jesszi felkeresésére indul, nem akar többé tőle elszakadni s végül tényleg egyesíti őket kölcsönös szerelmük alapján a házasság kapcsa.

De nemesak a szerelmi lélektani fejlesztésével teszi Herceget *A kivándorló*-t sikerültebb alkotássá, hanem magukon a jellemeiken és a mesén végrehajtott változtatások által is. *A lép virágá*-ban Jesszi éj idején egyedül jár mulatóról-mulatóra, hol

itt, hol ott fog magának udvarlót s amelyik nem tetszik, a faképnél hagyja, végül a herceg kedvese lesz. *A kivándorló*-ban nincs szó a Jesszi éjjeli kalandjairól, itt a nyomorgás miatt lesz a herceg kedvese. *A lép virága*-nak a Jesszije minden éjjeli kóborlása és annak ellenére is megmarad ártatlannak, hogy a herceg kedvese, *A kivándorló* Jesszijét nem öltözteti Herczeg az ártatlanság mezébe, sőt a herceggel szőtt viszonya ennek elvesztésére enged következtetni. Így *A kivándorló* Jesszijének a jellege reálisabb, természetesebb, a kényszerűségből a bűn útjára terelődött, jobb sorsra érdemes leány típusa, míg *A lép virága* Jesszijének jellege az utca romlott kokottja és a még ártatlan, de a bűn felé hajló leány jellemének határai közt ingadozik. A jegygyűrű visszaadása is sokkal indokoltabb *A kivándorló*-ban. Az após és menyasszony itt ugyanis rajtacsípi a vőlegényt, hogy lakásán „bestia“ tartózkodik és érthető, ha az eljegyzést emiatt felbontják. *A lép virága*-ban az apa érdemei képezik az eljegyzés alapját és halála után fel is bomlik az. *A lép virága*-nak Jurisics Jánosa „balek“ alak: nem ő veszít a kártyán és mégis ő hamisít váltót az apja nevére, akit szeret, *A kivándorló*-ban Pálfalvy maga veszít és a saját céljaira hamisít váltót az apósa nevére, akit gyűlöl. Jurisicsot a pap téríti el a börtönben öngyilkossági szándékának végrehajtásától, Pálfalvyt pedig az egyszerű észjárású Kelemen Kovács. Egyes jelenetek, mint pl. Jurisics egésznapos kirándulása Jesszivel, a börtönben a felügyelővel való összetűzés, az egykori menyasszonnyal a temetőben való találkozás, *A kivándorló*-ban teljesen elmaradnak. Szerencsétlen fogás azonban, hogy Pálfalvy nyilvános étteremben hívja fel menyasszonyát őszinte színvallásra, hogy t. i. számíthat-e minden körülmények között rá, holott arra sem az idő, sem az alkalom nem megfelelő. Az anyagon végrehajtott változtatások azonban legnagyobb részben szerencsések. Herczegnek sikerült a lelki életet minden ízében indokolttá, a jellemeket határozottabbakká, a mesét kerekébbé, a cselekvényt drámai menetűvé, a szerkezetet egységesebbé tenni. Kétségtelen, hogy ezeknek a változtatásoknak némelyikét a dráma szigorú szabályai vonták maguk után, de Herczeg művészi érzéke jelezte az irányt s míg a legtöbb elbeszélő mű dramatizálása sikertelen vállalkozás, *A kivándorló* sikerült alkotás.

Jókai színekben gazdag, pompás romantikája elevenedik meg *A királyné futárja* (1909) c. „regényes történet“-ben. A frau-

cia forradalom eseménydús napjait háttérként felhasználva, egy magyar nemesi ifjú szerelmi kalandját beszéli el benne Herczeg. Hőse Szentgály András, Mária Antoinette királyné futárja, aki Clermont hercegné kedvese lett, de midőn a dolog kitudódik, Lajos király parancsára el kell hagynia Franciaországot, viszont a hercegnének „egészsége helyreállítása végett“ clermonti birtokára kell utaznia. Midőn András megtudja a hercegné tartózkodási helyét s azt is, hogy pásztor életet él, maga is pásztorrá lesz és egy szép holdvilágos éjjelen egymásra talál. Szíviük roskadozik a boldogság terhe alatt, de véget vet a szerelmi idillnek a francia forradalom tomboló vihara. Menekülni kénytelenek, amely közben András megvédelmezi a hercegnét a parasztok támadásai ellen. A belga határ közelében azonban Bouillé tábornok a francia nemesség és a nők noblesse oblige-ére hívja fel a figyelmet, hogy t. i. a zivataros időben a nemességnek a király, a nőknek meg az urak mellett van a helye, levélben közli tehát a hercegné Andrással, hogy a kötelesség ura mellé szólítja. András ekkor Bouillé seregébe áll, hogy a Bourbon-zászlóval együtt elvigye Párisba a hercegnőnek a szabadságot és boldogságot, de midőn sok viszontagság után odajut, már Bonaparte Napoleon lett úrrá Európa felett s a hercegnőt a forradalmi zűrzavarban meggyilkolták. Ekkor András hazájába tér s magába vonuló, nőgyűlölő öregúr lett belőle. A mult század negyvenes éveiben még élt és végrendeletileg meghagyta, hogy lilomos tászkáját, amelyben egykor a hercegné mintababáját vitte, koporsójába, a feje alá tegyék.

Valószínű, hogy valamelyik idegenbe szakadt magyar testőr szerelmi kalandját (mint amilyen pl. Kisfaludy Sándornak volt) beszéli el Herczeg a műben. A kalandot ügyesen illeszti be a francia forradalom forgatagába s a finom vonásokkal megrajzolt pasturale a korrajzzal együtt a legértékesebb elemét képezi a műnek. A francia forradalom előzményeiről és lefolyásáról bár rövid, de igen találó képek által értesülünk s a pasturale nemcsak művészi szempontból szép, sikerült kép, de a korra is jellemző adalék. A finnyás, túlfinomult ízlés időszakában sokan voltak Rousseau hívei, akik a természethez és természetességhez való visszatérést igyekeztek megvalósítani egyéni életükben s a legelőkelőbb francia körök eszménye ekkor az igénytelen tiszta szegénység volt. Clermont hercegné lelke is ez után epedt, ezért szeret bele a hozzáképest alacsony száрма-

zású, szép magyar testörbe s ezért él vele uradalma Árdádiájában olyan egyszerű, boldog, igazi idilli életet, mint akár Theokritos pásztorai. Csak egyet nem találunk a hercegné életében kellően indokolva, t. i. azt, hogy ő, aki a szép magyar testört oly forrón látszik szeretni, midőn a kötelesség „hideg vaskéoi-nak szorítását“ érzi lelkén, elhagyja azt és visszatér urához, akihez az ő szívének „semmi köze“. A hercegné különben bájos, a rokokó környezethez illő, finom alak, s ha a hazafiságát fölébe helyezzük szerelmének -- megalapozva ugyan ezt a műben nem találjuk — megértjük a fajmagyar katonához való hűtlenségét, akit ezáltal szívének örökre és halálra sebez, aki „a ragyogó, de üres formák, a finom és hazug játékok között is megőrzi barbár lelke érzéseinek szent komolyságát“³⁸ s aki a magyar pusztó szülöttjének mélységes érzésével sírjába is magával viszi szerelmi hűségét.

A romantika ezen bájos terméke után ismét egészen alanyi elem csörgedez Herczeg költői eréből. A *Szerelmesek* (1909) c. alatt kiadott két hosszabb elbeszélés közül az elsőben: a *Férfiszív* címűben, egy férfi szerelmi életének teljesen egyéni felfogáson alapuló evolúcióját adja. Azt fejtegeti benne Arady Sándor képében, hogy a férfi a nőben nem annak egyéniségét, hanem a szerelme formálóerejével megteremtett női ideált: férfi mivoltának asszonyi kiegészítőjét szereti s ezt a szerelmet a hare, az akadályokat legyőző küzdelem hevíti és tartja ébren, a nő feltétlen bírása pedig lelohasztja. Arady Sándor már Szepessy Klotildban is saját énjének női kiegészítőjét szerette, mivel azonban az ő bírása nem ütközött akadályokba, nem kellett neki, s csak akkor ébredt szerelme mélységének tudatára, amidőn az már más karjai között találta fel a boldogságot. A Kovács Ilona egyéniségében újra modellálta Arady Sándor az ő ideálját s mivel ennek bírása már folytonos és őt gyakran felette bosszantó akadályokba ütközött, iránta táplált szerelme nem vált megszokottá, sőt ellenkezőleg szenvedéllyé, mert szerelme nem volt más, mint akadályok leküzdésének az eredménye.

Mindezt igen finom lélekrajz alapján fejt ki Herczeg, elvei azonban nagyon egyéniek és a társadalmi szempontokat kevésbé veszi. A műnek nincs szilárd szerkezete. Az anyag líraian folyik Herczeg lelkéből.

³⁸ Beöthy Zsolt: Az élet kapuja. Új Idők. 1920. évf. 5. sz.

A másik elbeszélés: *Huszt* *Huszt* meséje detektívtörténetre emlékeztet, amely azonban Herczeg mesteri kezei közt szatirikus korrajzzá finomul. Az egészen előmlő pajkos jókedv, a hősek gyakori felsülése, a legfurcsább helyzetekből talpraesett módon való kikerülése nemcsak mindvégig leköti a figyelmet, de némileg feledteti azt is, hogy a műből nem a legerkölesőbb dolgokról értesülünk. A mese meglepő fordulatokban igen gazdag, a romlott társadalom néhány tipikus alakja jelenik meg benne. Ugyanezt az anyagot később *Az ezredes* c. művében drámai formában dolgozza fel Herczeg.

A kisvárosi élet és jellemző alakjainak eleven rajza által tűnik ki *A fehér páva* (1910) c. „kisvárosi történet“. Hőse Ábel Mariska, szép, bátor, eszes, könnyelmű leány, Atalay Mariska (*Egy leány története*) képmása. Sorsukban is van közös vonás: anyjukat korán elvesztvén, megértő lélekre nem találnak s egész életük csupa belső vívódás, dráma, de egyik sem bukik, mert szinte férfihoz illő energiájuk által mindketten szerencsésen kerülnek ki bonyodalmas helyzetükből. A hős jellemét igen finom vonásokból és teljes lélektani indokolással alkotja meg Herczeg s ez, valamint a kisvárosi élet néhány tipikus alakjának, különösen a pletykakedvelő Etelka és Viola néniének, a polgármesternének, legkülönösebben azonban Sturz Bandinak a jelleme képezi a mű legértékesebb részét. Maga a mese nem érdekes, szövésében bizonyos lankadság észlelhető, az eleveenség helyett ritka színező és jellemző erőt találunk a műben.

Ugyanez a ritka színező erő van meg a *Napváros* (1912) c. kötet novelláiban. Az itt közölt novellák tárgyát egészen más körből meríti Herczeg, mint eddig. Az előkelő civil és katonai körökhöz itt minél kevesebb szál fűzi, a nemzeti múlt sem izgatja képzeletét, gyakran egészen exotikus tárgy egészen sajátos miliőben és igen pazar színezésben jelenik meg itt nála. Eddig csak a *Pogányok*-ban jelent meg Herczeg képzelete olyan káprázatos, színpompában, mint a *Napváros* egyik-másik novellájában. Talán Itália és Görögország örökké derűs égálja alatt tett utazásainak benyomásait tükrözi vissza ezekben a novellákban. Humora egyik-másik elbeszélésében groteszk, szatirája itt-ott keserűvé válik, néhol elmés és könnyed, viszont máshol mély, majdnem megfajthetetlen gondolat lappang a szímbolizmus burka alatt.

A *Napváros* meséje szimbolikus kontrasztok által mutat

rá a szerelem minden ellentétet kiegyenlítő hatalmára. A daliás Leif szerelme és halála, a Madonna-arcú Filippa epekedése, Leif után való vágyódása az egészen exotikus miliő ellenére is azt a reális igazságot hirdeti, hogy a szerelem minden korban és minden körülmények között a szélsőséges ellentétek legreálisabb áthidalója. A láthatatlanná tevő esodás köpeny ősrégi meséje elevenedik meg *A láthatatlan Pokorny* c. elbeszélésben. A esodás elemet a modern technikai vívmányok felhasználásával teszi valószínűvé Herczeg. A műből Jókaira emlékeztető humor és fantasztikum tárul elénk, mélyebb szimbolikus értelme azonban nincs. *Bucentoro úr* nem érdekfeszítő kalózhistóriával kapcsolatban egy család őseinek történetét adja, amely családnak „moecos, szurtos” leszármazottjai Lesina szigetén a Herczeg ablaka alatt zajongtak, míg elbeszélését írta. *A Békák a kútban* a kisvárosi környezet akarakterét, ambíciót megsemmisítő, nagy tehetséget közönséges nyárspolgárrá átalakító hatását mutatja erős realitással és finom lélekrajzzal. *A becsületcs ifjú* ötletes, szellemes párbeszéd, amelyből tanulságként az vonható le, hogy a férfiaknak a nők megismeréséhez nincs tehetségük. A mű „fekete dominó”-ja a női ragadozót képviseli, aki a férfiak előtt kész levetni kánzsáját, álarcát azonban soha. *A rabszolga* színes, erőteljes kép a honfoglalás korából, amelybe, mint keretbe, illeszti be Herczeg Dola hercegekisasszonynak és a daliás Vuknak szerelmi regéjét. Mesteri kezekkel festi az acélizmű rabszolgának a helyzet magaslatára való emelkedését és a gögjéből kivetkőző hercegekisasszonynak néma megalázkodását. *A Lozenko* egy politikai merénylet története. Az elbeszélés a modern romantícizmus mázát viseli magán. Hőse Paľov Mária, egy orosz diákkisasszony, aki Genfben agyoulövi a moszkvai főkormányzót, mert az Lozenkot, az ő álmának ismeretlen lovagját halálra korbácsoltatta. A mese az orosz psziché alapján érthető. Paľov Máriaiban az exaltált nihilista női lelket sikerülten festi az író. *A Holdas éjjel* a pezsgővérű fiatalság mámorát festi színes, eleven képekben. A mese a férfi ostobaságát példázza: „festettarcú kurtizán előtt térdepel”, midőn „fehért ruhás fiatal hercegnő remeg az ajtaja előtt”. *A Szilveszter-éji lovasok* meséjében a babonába vetett hit hívja tetemre az újév küszöbén két igen tehetséges, de elzüllött ember mardosó lelkiismeretét. A színekkel és hangulatokkal való költői hatás utólérhetetlen művészete teszi ezt a rövid kis elbeszélést igazi

remek alkotássá. Ugyanez által válik ki *A mester* c. novella is, amelyben megkapó színekkel ecseteli Herczeg, hogy a kávéházi asztaltársaság élén a mester mint vesztí el a reggel közeledtével az egész társaság fölötti uralmát, mint lesz semmivé minden fölénye, szellemének minden delejes hatalma, amellyel a legtávolabb eső dolgokat is össze tudja kapcsolni és az élet legszövevényesebb jelenségeit is szét tudja bontani.

Egészen szubjektív felfogáson, életszemléleten alapul az *Atomország* (1912) c. szimbolikus regény. A férfinak és a nőnek az elsőbbségért folytatott elkeseredett küzdelmét festi benne Herczeg és oly mélyre száll a „modern“ nő szövevényes lelki-világába, amilyen mélyre még egyetlen írónknak sem sikerült.

Hőse Ladányi Edit, aki azért hagyta el az urát, mert „felháborítónak és kétségbeejtőnek találta az ötletet, hogy neki most már holtanapjáig teljesülni fog minden gondolata“ s a „kereső asszonyok közé“ áll, „de senki sem tudja, hogy mit keres — mindig azt, ami nincs a kezeügyében: a hegyet, völgyet, a tisztaságot s mindezt nem egy férfi, hanem a *férfi* szimbolizálja, mert egy férfival hamar végez a fantáziája“. Híre rossz, de ez csak szerencse számára, érvényesülésének a titka. „Ő a forgalom kellő közepén, a szerelem fórumán áll. Minden épkézláb ember reflektál rá, mindenki jogot formál hozzá... mert a társaság, a művészet, szóval az élet célja és végpontja nem az erény, hanem a bűn.“ Úgy hiszi, hogy ő „más, mint minden egyéb asszony, köze van a férfinhoz“ és szerinte „az asszonyi élet sava: egy férfi társaságában, akinek acélidegei és vasizmai vannak, bekalandozni a veszedelmes és ingerlő ismeretlenséget“.

Ezt a vasizmú és acélidegzetű férfit Belizárban, egy amerikai milliárdosban véli feltalálni. Azt hiszi, hogy ez „meg tudja váltani a nőt örökös magányából, akinek a lelke egész világot fog magába: eget horzsoló ormokat, ahonnan az asszony, ha letekint, meglátja és megérti az életet — rettenetes mélységeket, ahonnan nincs többé visszatérés“. Amazon kegyetlenséggel veti rá magát a vasemberre s Arkay báró estélyén addig kacérkodik vele, míg az pompás yachtján tengeri útra viszi. Edit ekkor „érezte, hogy nagyon szépnek kell lennie“, mert „a vakmerő játékban tétje az ő teste“. Belizár a prédára éhes fenevad mohóságával tapasztja szomjas ajkát már az első este Edit meztelen vállához, aki a merénylet miatt nem érez erkölcsi

felháborodást, hiszen azért ment a hajóra, „mert kétségbeesettnek, leverőnek találta a gondolatot, hogy (Belizár) keresztül-siklik az életén, mint egy látomás és hogy sohasem fogja meg tudni, hogy ki ő“ — az undor gesztusával felel a támadásra s a görög Patraszban partra száll.

Míg Belizár azt hiszi, hogy prédáját elvesztette, addig a rá, mint zsákmányra éhes Edit őt Athénben továbbra is a körmei közt tartja. Az athéni földrengésnél Belizár igen erősnek bizonyul s Edit már-már azt hiszi, hogy benne tényleg feltalálta azt a férfit, „akinek lelke egész világot fog magába“, megbékélve visszatér a hajóra, amelyen a győztes Belizár diadalmasan vitte gazdag prédáját. Edit abban a reményben hajózik az ázsiai vizek felé, hogy most oda fog bejutni, „ahol Belizár egyedül van, ahol önmagában az embert rejtegeti s azt a férfias elhatározást, hogy nem lesz játékszer semmiféle nő kezében“, de kijelenti, hogy „ha a gránitember megcsalta a világot (azaz ha a nő szerelme őt is békóba veri), demolálni fogja: kő kövön nem marad“. Edit, testét a vasember mohó érzéki vágyainak átengedve, úgy érzi magát útközben, hogy „megint felért élete egyik csúcsára, ahonnan minden lépés a mélységbe visz s ott van a halál“, de óva inti Belizárt, hogy ne akarjanak itt „megállani“ (azaz ne legyen belőlük házaspár), mert neki „a házassághoz nincs semmi tehetsége“, hiszen az ő „élete örökös utazás a férfi felé, de minél közelebb ér hozzá, annál kevésbé tud rátalálni“. Midőn azonban a trójai síkság alatt egy rádió-telegramm Nápoly felé tereli a hajót s Editnek emiatt omló könnyei a vasember „szívére szabadították az ősi nagy részvétet, melyet a férfi készen tart a nő számára“... „Edit könnyezve vallja meg Belizárnak, hogy így nem tud élni, ő első akar lenni, az egyetlen, mindene“ s midőn erre Belizár Konstantinápoly felé terelteti vissza a hajót — megváltozik helyzetük: Edit győzőnek érzi magát: a szerelem szörnyű hatalmával békóba verte a vasembert. Mint macska a megfogott egeret, egy ideig még körmei közt tartja és kínozza. A hisztérikus nő szekszuális beszámíthatatlanságával, bestialitásával „veri fei Belizár lelkének utolsó sűrűségeit“, csalja ki legféltettebb titkait, a Konstantinápolyból Velence felé haladó Ariane azonban az örömtanyából „úszó koporsóvá“ változott, amely Edit testét szállította, lelke ugyanis már régen visszaérkezett a Belizár lelkében tett körútjáról s arra a meggyőződésre jutott, hogy

„Belizár nem az a férfi, akiért élni és halni, akit legyőzni és szolgálni egyaránt üdvösség volna“. „Belizár kiolvasott könyv volt Edit kezében, a polera azonban még nem rakhatta vissza, nem is harcolt ellene többé, esőpp részvétet is érzett a nagy gyermek iránt... az amazon megint asszonyá puhult.“

Velencében Editnek nem tetszett a Belizár s a szintén ott időző Arkayék társasága. „A vérét megint felkavarta a szabadság után való nagy és keserű vágyakozása“ s a véletlen egy Tihanyi nevű íróval hozta össze, akit még Budapestről ismert. Editben ekkor az amazon „hirtelen, merész erőlködéssel“ ismét talpra ugrik s most már Tihanyi hatása alá kerül. Féléjszakákat tölt el gondolóján, tüntet előző társaságától való elmaradása által, majd alakoskodó szenvedélye arra ösztönzi, hogy a „laguna-boszorkány: Nera repülő köntösét“ öltse magára. Inkognitó eltáncolja Belizár és Arkayék előtt a forlánát s aztán egy órára felajánlja magát a vasembernek, de rideg elutasításra talál.

Később visszatér előbbi társaságához, elfogadja Belizár ajánlatát s hazafelé Fiuméig az Ariane-n akar utazni, kettőjük között az igazságot látva, csak vendégül. Elutazása előtt azonban meglátogatja Velencében lakó magyar barátnőjét: Titusz Klárát és rémülve tapasztalja, hogy a férj mint tartja rabságban még halála után is az özvegyet. Éppen olyan gyalázatos dolognak tartja ezt, mint a férjeknek azt a kívánságát, hogy a nő első ábrándja is az uráé legyen, holott ők „moeskos testtel és lélekkel“ közelednek a nőhöz mind. Midőn azonban Titusz Klárától megtudja, hogy az ő ura „éppen olyan tisztán“ ment a házasságba, mint ő maga, „áhitatos szédülést érzett... és most már tisztában volt azzal is, hogy a saját életét darabokra törte“, ő most már csak „hazajáró lélek... semmi keresni-valója az emberek között“.

Hazautazóban megvallja Belizárnak, hogy „szerette volna szeretni, de nem sikerült“. Döntőcsatáját elvesztette, mert azt hitte, hogy a férfiak mind hitványak s „az igazi, az erős még vár rá valahol... de mindez önámítás“. Belátja, hogy a férfiak nem hitványak, hanem ő teszi azzá őket, ő, akinek a kezében „az arany is iszappá lesz“. Titusz Klárától azt tanulta, „hogy az ember azt találja a szerelemben, amit maga visz bele“ s „akiben van hit, az mindent találhat, de akiben nincs hit, annak rossz vice az élete és szerelme“. Önérzetének „tépett rongyai-

val“ haza akar térni s „a lázadó rabszolga nagy keserűségével“ utasítja vissza Belizár ajánlatát, hogy ne hagyja el. De közben elfogja a félelem, „hogy az ő amazon-ereje hamar ki fog merülni, hogy egy nap, egy hét vagy egy esztendő múlva megint az lesz, aki volt. Megint ott fog térdepelni a férfi lába előtt és vérének együgyű rajongásával oda fogja tartani fejét a cseléd-korona alá. Mert hátha mégis ez az igazi?“ A tengeren tomboló viharban saját élete katasztrófáját látja és száraz szemmel szemléli saját pusztulását. A derengő világosságban „tündöklő sellőtáncot jártak a hullámok“ s a megkapó képben *Alomországot* látja, azt szeretné, ha „odavinné a hajó“. *Alomországból* a felajzott idegzetű Belizárnak az a kijelentése ébreszti fel, hogy őt mégsem vehetik el tőle, amire Edit a harmadiknak meghívott igazságra emlékeztetve megvallja, hogy Tihanyi még akkor éjjel elrabolta tőle, amidőn Nerát játszotta. A hörgő, dühöngő vasember meg akarja ölni Tihanyit, de Edit azzal csillapítja, hogy önként ajándékozta oda magát neki s őt sem ölte meg az elődje. „Ha ölni akar — úgymond —, öljön meg engem. Én már eljártam minden Salome-táncomat, nincs több mutogatnivalóm, Heródes király inthet a hóhérnak.“ Lelkében teljesen meghasonolva a habokba veti magát s Belizár „két homályosuló szemem keresztül bámult ki a maga reménytelen sötétségéből a tajtékos fehér tengerre“.

A mű meséje aránylag kevés. Az *Alomország* inkább igen finom vonásokból álló és rideg megfigyelésen alapuló lélekrajz, mint a szó igazi értelmében vett regény. Külső esemény és bonyodalom nem sok van benne, voltaképpen egy yachtkirándulás leírása, de annál több van a műben a „modern“ nő lelkének szenvedélyes harcából, kínos vergődéséből. Az elsőségért folyó elkeseredett küzdelmet egészen vad erotikus milióbe helyezi Herezeg, mert nem a házasság, hanem a legérzékesebb szerelem által egyesített férfi és nő harcában mutatja be. A vad erotikum jeleneteit azonban nem is érinti, legfeljebb sejteti. A Herezeg célja az lehetett, hogy a „modern“ nőt és egész világát sívár meztelenséggel, a legridegebb valót a legigazabb színezetben adja vissza. Ezért könnyeden megszövi a maga sovány meséjét, de a lelki élet ábrázolásában a valótól egy pillanatra és egy hajszálnyira sem térve el, festi meg azt az egészen exotikus lelki világot, amelyben a „modern“ nő él és amelynek, igen találóan, *alomország* elnevezést ad. Mit akar tulajdonképpen

Ladányi Edit? A férfiak között olyanra akar találni, „akinek lelke egész világot fog magába: eget horzsoló ormokat, ahonnan az asszony, ha letekint, meglátja és megérti az életet — rettenetes mélységeket, ahonnan nincs többé visszatérés“. Ez az utópisztikus vágy magában rejti Edit tragédiájának a csiráját. Valóban, Herczeg a regény keretei között igazi tragédiát nyújt. A mese anyagát olymódon bonyolítja, a jellemeket akként formálja, hogy belőlük önként következik a tragikus kifejlés. A cselekmény hajtóereje a nőnek álnok ragadozóként a férfi fölé való emelkedésvágya, alattomos, de egyben igen elkeseredett küzdelme az elsőség elnyeréséért. Edit valóban a prédára éhes fenevad álnokságával áll lesbe, szemeli ki, szaglássza körül és ejti meg áldozatát s midőn a körmei közt tartja, a bestia kegyetlenségével kínozza, macangolja, „demolálja“ zsákmányát, hogy „kő kövön“ nem marad lelkében. Edit ebben a tekintetben utólérhetetlen és ez az ő jellemének, miut tragikus hősnék kiváló, tökéletes oldala, mert a gránitember lelke összemorzsolódik körmei között. De tökéletlen is, mert hisz exotikus világában, abban a sehol fel nem található férfiban, akinek lelke egész világot fog magába. Elvei, vágyai igazi álomországgra vallanak, amelyben csak fajtája hisz és él s amelynek kártyavárszerű alapjai rendre összeomlanak, mihelyt hozzájuk a rideg való lehelete ér. Így jön összeütközésbe az egyetemes-sel, így dől meg egész álomvilága, így érik meg ő maga a pusztulásra.

Herczeg Editben a „modern“ nőt, „az asszony-embert, az amazont“ rajzolja, „aki megveti a nőben és gyűlöli a férfiban a nemet“. A hisztérikus, a szekszuális szempontból beszámíthatatlan nő jellemének a megformálása a legnehezebb feladatok közé tartozik, amelyre író vállalkozhatik. Herczeg ezt a nehéz feladatot sikerülten oldja meg. Jóllehet Edit jellemét sokoldalúnak rajzolja s inkább típusnak, mint egyéni jellemnek festi, mégis a valót utánozza benne. Ő valóban korunk „modern“ nője, „asszony-embere, amazonja“. Ennek a sajátos kasztnak minden jellemvonása feltalálható lelkében, egyéni jellemmé talán csak katasztrófája teszi, mert a hozzá hasonlók meglehetősen nagy számmal úsznak az élet tengerén többnyire büntetlenül. Igazi ragadozó, akit a műben szimbolikusan maga Belizár jellemez igen találóan akkor, amidőn a macskához hasonlítja, mondván: „Teste karesú, de erős és szívós, uesz nél-

kül jár, a sötétségben is lát és nagyon tiszta. Könnyen megszeliidül, de vérengző hajlamáról nem mond le és mindig megbízhatatlan és beszámíthatatlan marad.“ Edit a maeskaternészetnek megfelelően egy személyben romlott és mégis vonzó, kiesinyes, de lényegbevágó dolgokon könnyen keresztülsikló, vakmerő, de mégis meghunyászkodó, lidéreck után nyargaló, de mégis reálistan számító, finom ízlésű, magas műveltségű, érzékeny nő. Az erkölcsileg romlott Edit jelleme rokonszenvessé azáltal válik, hogy erkölcsi fogyatkozásait esztétikai értékekkel pótolja Herczeg. Erre is a reális való vezethette, mert „modern“ nőink belső romlottságukat a valóságban is a külsőleges szép hajhászásával takarják.

Míg Belizár hamisítatlan Herczeg-féle Kraft-Mensch, aki jelenleg nem a hadvezér (Ocskay), nem is a vakmerő Afrika-utazó (Kun Attila *Fenn és lenn*), nem is a nagytevékenységű politikus-mérnök (Sárkány József *Lélekrablás*), hanem a kéj-utazó amerikai milliárdos maszkját ölti magára, addig Edit komplikált jelleme sem egészen új, hanem igen hosszas és rideg megfigyelés eredménye. Herczeg a nőt már régóta különös és tüzetes tanulmány tárgyává teszi és mi úgy találjuk, hogy Edit komplikált lelki életének alkotóelemeit a *Szabolcs házassága* Leticia grófnőjének, *Az első vihar* Olgájának és Klára bárónőjének, az *Arianna* Zajesárynéjének, *A házibarát (Arianna)* Csonka Gyulánéjének, a *Bizánc* Iréne császárnéjének, *A hon-szerző* Vivó Editjének, a *Kaland* Katalinjának, *A lantos házassága (Kaland)* királyleányának, a *Mese egy asszonyról (Kaland)* Gpöngyömjének, a *Férfiszív (Szerelmesek)* Éder bárónéjének és Kovács Ilonájának s *A becsületos ifjú (Napváros)* fekete domonójának a jellemében lehet feltalálni. Edit a maga komplikált-ságában Herczeg rideg megfigyelése alapján, évek hosszú során át kialakított, megérlelt, összesűrített általános női jellem, típus és nem egyéni karakter, amelyben Herczeg nem *egy* nőt, hanem általában a „modern“ nőt rajzolja. Olyanféle súlyos feladat megoldására vállalkozik tehát, mint Madách Évában. *Egyetemesít* ő is és az *Atomország*-ban tulajdonképen azt akarja bemutatni, hogy milyen is hát a „moderu“ nő. Egy végtelen sokoldalú és színes jellemkép alapján meg is eleveníti és valóságos *démonnak* festi azt.

Van a műnek bizonyos örök emberi magva is. Ha Editről a „modern“ jelleget lehántjuk és Belizárhoz való viszonyának

„modern“ voltától is eltekintünk, előttünk áll ősanyánk Éva, az örök nő s ekkor arra a meggyőződésre jutunk, hogy az *Alomország*-ban Herczeg lényegében majdnem ugyanazt a problémát fejtegeti, amelyet később más cselekmény kapcsán az *Éva boszorkány*-ban tár elénk. A két műből levonható tanulság is majdnem azonos. Az *Alomország* is arra tanít bennünket, amire nagynevű bírálója szerint az *Éva boszorkány*: „a nő kezében a férfi pusztá játékszer, akit a boldogság tetőfokára emel, ha szükségét érzi és eldob magától“;³⁹ mihelyt önzése, kedvtelése rajta betelt.

A mű szerkezet szempontjából erős. Az anyag: a „modern“ nő lelki világa líraian buzog az író leike mélyéről, egyéni meggyőződéséből, minden legkisebb részében előreviszti a cselekményt és érleli a kifejlést. Az egységes, kerek, szervesen összefüggő mesébe gyönyörű leírásokat sző Herczeg, amelyekben úti benyomásai elevenednek meg. Különösen kiemelendő Athén, Konstantinápoly és Velence szépségeinek és műemlékeinek, valamint a tengeri útnak színes, eleven leírása. Az érdeklődést az izgató mese állandóan ébrentartja, sőt fokozza.

Életszemlélet, szellem és tendencia tekintetében az *Alomország*-gal rokon az *Éva boszorkány* (1912) c. háromfelvonásos színjáték, amelyet az Akadémia a Vojnits-jutalommal tüntetett ki. Ez is szimbolikus mű, ebben is a férfinak és a nőnek az elsőségért folyó harcát festi Herczeg s tanulságként is majdnem ugyanazt lehet levonni belőle, mint az előbb tárgyalt műből. A cselekményt azonban itt nem kalandhoz, hanem házassághoz kapcsolja és a babonás középkorba helyezi.

A mű hőse Éva hercegnő, a bölönyvári boszorkány leánya, akit Goricia rettenetes grófja muravári birtokáról elüldöz. A hercegnő egy szál ingben egy nádasba menekül. Itt talál rá Eperjesi András, aki istenfelő deák volt Bolognában s kölesnősen szerelemre gyulladnak egymás iránt. A deákot a gróf lovasai foglyul ejtik, Évát pedig a pápai legátus arra akarja rávenni, hogy a gróf felesége legyen, ekkor ugyanis a vitás birtokok, amelyek miatt a gróf már évek óta rabolja a hercegnőt, közös tulajdont képeznének. Éva Orsolya néne rábeszélése következtében hajlik a házasságra, jóllehet gyűlöli a grótot s még aznap estére ki is tűzik az esküvőt Bölönyvárbán. A gróf

³⁹ Császár E.: Jelentés a Vojnits-jutalomról. Akad. Ert. 1913. évf. márciusi füzet.

követétől, Anzelmustól, Éva csak azt kéri, hogy a fogoly lantos deákat vigye el hozzá, ennek ellenében Muravár bírói tisztét neki juttatja, a gróf karikagyűrűjét pedig a nyakán viselt vasláncal viszonozza. Anzelmus elviszi urához az örvendetes hírt, átadja a vasláncot is, amelyet a gróf, mint boszorkányságot, a földre dob, mivel azonban bőjti nap van s különféle égi jelekből is rosszat jósolnak, visszaüzen Évának, hogy csak napfelkeltekor érkezik s ha van kedve, tartson lakzít Éva maga. Anzelmus ezen az útján magával viszi András deákat is, aki elnyerte a gróftól Éva bűvös vasláncát.

Bölonyvárban ezalatt nagyon készülődnek az esküvőre. Orsolya néne erdei virágot hintet az Éva küszöbére, borókagallyat rakat a völegény útjára. A vénasszonyok rózsavizet öntenek Éva fürdővizébe, selyemkendővel szárítják fel fehér tagjait és aranyfésűvel fésülik vörös haját. Nagyon meglepi azonban a várbelieket, hogy naplementkor a gróf és kísérete helyett Anzelmus és András deák érkeznek a várba. A gróf nyers izenete miatt nem gerjed haragra Éva, hanem macskaléptekkel megkerülve a deákat, elhiti az egész várnéppel, hogy a deák, aki külsőleg hasonlít is a grófhhoz, maga Goricia álruhába öltözött grófja, Mig Anzelmust megteszik a gróf udvari bolondjának. Pazzónak, aki komoly pofával badar dolgokat beszél és tiltakozása ellenére a borospincébe zárják, addig a deákra hercegi süveget és ruhákat adnak s a várkapólnában megtartják az esketési szertartást. Aztán lakoma következik s ezalatt jelenti a toronyőr, hogy egy fáklyás sereg közeledik a várhoz és éjjél után meg is érkezik. Évát és a deákat nem zavarja meg dőzsölésükben a gróf közeledése, mindketten a „ma“ emberei és hogy fenékgig ürítsék az élvezet poharát. a menyasszonyi kamarába térnek. Előbb azonban Éva kiadja a szigorú parancsot, hogy napfelkelteig senkit se bocsássanak a várba, még akkor sem, ha valaki az ő ura parancsával henege.

Érthető meglepetést szül a várbeliek előtt az igazi gróf megérkezése s viszont ez előtt az a hír, hogy egy gróf még az este megérkezett és meg is esküdött Évával. Az igazi gróftól szörnyű haragra lobbantja, hogy zuhogó esőben nem engedik a várba s már létrákkal akarja megmászatni a falat, midőn végre a hajnali szürkületben Éva parancsára beengedik. A gróf hóhér kíséretében megy az ünnepi terembe és végítéletet akar

tartani. Éva nem veszi el fejét, a deákot a trón mögött levő erkélyre rejtve, bátran a gróf elé lép, a deák iránt érzett szerelmét megtagadva, a gróf iránt szerelmet hazudva. Anzelmust, a koronatanút, a muravári bírói tiszt által hazugságra bírva, végül is meggyőzi a grófort és egész kíséretét ártatlanságáról. Míg a deák, aki a trón mögött levő ajtón keresztül mindent hall, szerelmi bánatában az erkély alatt tátongó mélységbe veti magát, elpattant húrú lantját hagyva Évának emlékül, addig Éva sápadt arccal, könnyes szemmel s hisztérikus kacagás közt ölti karját a benne még mindig kételkedő, de már szerelmes gróféba s fájdalmát leküzdve, erőltetett, szilaj jókedvvel készül az esküvőre.

Az *Éva boszorkány* tulajdonképen művészi kombináció eredménye. Meséje nem új, előbb ugyanezt az anyagot a *Kaland* c. elbeszélésében dolgozta fel Herczeg. A mese ott is a közép-korban játszik, de más kifejléssel zárul. Ott ugyanis a deák a vár előtt megjelenő és fenyegetőleg bebocsátást kérő gróf elé megy, kardélre kapják és halálra sebzik egymást, míg emitt a deák szerelemi bánatában öngyilkos lesz és látszólag a gróf, voltaképen azonban az Éva győzelmével végződik a mű. Az *Éva boszorkány* azonban nagyon sokban különbözik is a *Kaland* tól. Míg ez utóbbi egy középkori történet hatását kelti, addig amaz a régi mese keretei között teljesen a Herczeg énjéből eredő és érthető elemeket foglal magába s benne minden egészen mást jelent, mint aminek első tekintetre látszik.

Már utaltunk a mű szimbolikus voltára és arra, hogy Herczeg az *Éva boszorkány*-ban is a férfinak és a nőnek a hatalomért folyó harcát ecseteli. A drámai cselekvény hajtóereje a műben tényleg ez a küzdelem s az egész mű tulajdonképen ennek a harcnak a házassággal kapcsolatban való bemutatása. A küzdelem akkor indul meg, amidőn a gróf felsőbb parancsra feleségül kéri Évát. Már akkor elhinti az író a felülkerekedési vágy magvát úgy az Éva, mint a gróf lelkébe. Orsolya néne ekkor a következő tanácsot adja Évának: „A házasság különös dolog, egészen különös dolog. A régi harcok elmúlnak és új harcok jönnek. A férfi... az olyan, mint a vártorony. Ha vívod, akkor baj, hogy erős, de ha benne lakol, akkor jó, hogy erős. Tekints a szívedbe Éva, a szíved legmélyére!... Nem lappang szerelmem a te nagy gyűlöleted alatt?” S midőn Éva azt mondja, hogy „pestis halott“-ként szereti a grófort s „hózzáfekszik a gödörbe,

megöleli“, Orsolya néne további tanácsként ezt adja neki: „Annyira gyűlölöd? Nos, akkor meg éppen azt mondom: eredd hozzá, Éva! Ha akarod, megfordul a sor. Kezdj újabb harcot, de a magad elemében, a magad fegyverével és meglátod, esűffá teszed a vadállatot! A kutya és az aranyhattyú esatája ez. Éva! Eddig a parton ütköztetek és elveszett sok szép aranytollad. De az ostoba ellenség most utánad úszik a tó vizébe. Rajta, aranyhattyú, ne hagyd magad! Most a tiéd, végezz vele! A szemét, mind a két szemét vájld ki! Merítsd alá! Fojtsd el! Fullaszd meg!“ — De a gróf lelkében is megvan már kezdetben a felülkerekedési vágy, mert midőn a követek nyers üzenettel elindulnak Bölönyvárba, így szól: „Váratlanul fogom megzörgetni a várkaput, mikor már senki sem gondol rám. Aki uralkodni akar, az legyen kiszámíthatatlan és titokzatos. Egyik pere ne tudja, mit hoz a másik. Mint örökös veszedelem kóválygok eseléim feje fölött. Ha összeroskadnak a rettenetes súlya alatt, akkor érzik, hogy uruk vagyok. És az asszony is eseléd!“ A küzdelemhez az alap tehát mindkét fél lelke mélyén megvan már akkor, még mielőtt arra tulajdonképpen ok lenne. Az okot a nyílt harcra nem Éva adja ugyan meg, de magatartása nyílt kihívás, midőn a nyakán viselt s a szolgaságot jelképező vasláncot küldi a grófnak a gyűrűért cserébe, s midőn később azon kérdésére, hogy miként „repül a boszorkány“ Orsolya nénétől ilyen feleletet nyer s azt követi is: „Föléje kerülni mindennek, ami szent és nagy... az a boszorkányrepülés. Föléje mindennek, amit mások megsüvegelnek!“ S midőn azt kérdi Éva, hogy „ki ad neki szárnyat?“ Orsolya néne ilyen tanácsot adva felel: „A férfi. Az asszony mindent a férfitől kap! A szentek diacsőnyét és a boszorkány denevérszárnyát is! Ha szeret az asszony, akkor mosolyogva vérzik és megcsókolja a lábat, amely rátipor. De ha gyűlöl, akkor szárnya nő, akkor fölszáll a férfi ostoba feje fölé!“ Mélyen lekébe vési Éva Orsolya néne azon tanácsát is, hogy az édesanyja is „tudott volna repülni, de nem mert! Gyereke volt és attól gyáva lesz az asszony. A szeretet lehúz a földre ezermázsás súllyal. A boszorkánynak nem szabad szeretnie csak önmagát. Meginni a férfiak vérét, megenni a gyerekeket, de nem szeretni. Az édesanyád szeretett, azért is került láncra!“ Ezután hangzik el a durva, sértő üzenet s a küzdelem mindkét fél részéről nyíltan dúl. Mindegyik a maga módja szerint és fegyverével küzd. A gróf fegyverei hatalmában bízva, meglepetésre

készül. Éva pedig bosszútól lihegve, ekkor válik boszorkánnyá. A drámai küzdelem a gróf megjelenése után éri el tetőfokát és Éva győzelmével végződik.

A cselekvény legfőbb mozgató eleme tehát az elsőségért folyó harc. Ennek az esetelésével olyan elem kerül a műbe, amely az első emberpár óta minden család életében új életre tér. Herczeg alanyisága a műben éppen a férfi és a nő viszonyának kiélelésében, továbbá Éva jellemének megmintázásában jelentkezik. Amint nem feltétlenül szükséges kelléke a műnek a középkori keret, mert benne örök emberi dologról van szó, éppen úgy helytelen dolog Évában is csak középkori boszorkányt látni, mert ő sokkal általánosabb jellem, típus és nem individuális női karakter. Bölönyvári Éva hercegnő boszorkánysarjnak mondja magát. Ha anyja virágot tűzött a keblére, elhervadt, ha férfira vetette szemét, az elsorvadt. Ezért őrizte az apja vaslánccon s Évának a nyakán kell viselnie anyja vasláncát, hogy „önkéntes megalázkodásával védekezzenek a gonosz törvetései ellen... Mert ketten vannak mellette: jobbról a fehér, szelíd — balról a fekete, a szilaj. És mert az apja szent ember volt, az édesanyja pedig boszorkány, nem tudni még, hogy ő hova tartozik: jobbra-e, balra-e!” A boszorkánysarj Éva jellemét aztán a legváltozatosabb és a legellentétesebb vonásokból állítja össze Herczeg. Éva egy személyben és egyszerre forrón szeret és tajtékozva gyűlöl, lépre megy és mást zár a kelepcebe, megalázza magát és mást kényszerít térdre, mélyen sértett és kínosan sértő, alázatos és kevély, alattomos és nyílt, ártatlanul beszélő és furfangosan számító, másokat könnyen megigéző és maga gyorsan szerelemre lobbanó, önmaga ellen valló és önmagát felmentő, hazug és igazmondó, nevetésre és sírásra egyaránt hajló nő, aki emellett még önző, szívtelen, uralomra vágyó és vérszopó. Ilyen változatos és ellentétes vonásokat egyetlen nő jelleme sem bír el s már ez maga is emellett szól, hogy Éva jellemének a megmintázásánál Herczeg előtt különös cél lebeghetett, aunyival inkább, mert az a változatos és ellentétes vonások ellenére sem következetlen és nem tökéletlen.

Amint az *Éva boszorkány* középkori meséjébe a házasságra vonatkozó felfogását rejti Herczeg, úgy rejti Éva ördögi jellemének leple alá a női nemre vonatkozó nézetét. Nemesak a mese szimbólum, hanem Éva boszorkányjelene is. Ez utóbbi is régi ismerősünk: Ladányi Edit (*Atomország*) ikertestvére.

Köztük csak annyi a különbség, hogy Edit a „modern“ nő köntösében, Éva pedig a középkori boszorkány mezében jelenik meg előttünk. Lényegében azonban a kettő egy: ősanyánk Éva, az örök nő — Herczeg szemüvegén keresztül. Éva éppen olyan rideg megfigyelés alapján és hosszú idő alatt kialakított, megérelt, általános női jellem, mint Ladányi Edit, csak talán a „boszorkányos“ jellemvonások vannak meg benne nagyobb mértékben. De a változatos és ellentétes vonások egységbe tömörülnek az ő jellemében is, ha egy magasabb átfogó gondolattal őt minden idők minden Évájának tekintjük, az örök nő típusának tartjuk. Herczeg tehát itt is egyetemesít, mint Madách s ha a hölönnyvári Éva jelleméből a boszorkányos vonásokat elhagyjuk, megkapjuk a nő Herczeg felfogása szerint kialakított képet. Éppen ebben domborodik ki Herczeg alanyisága, valamint a meséből levonható tanulságban. A szimbólikus mese és Éva szimbólikus jelleme ugyanis azt példázza, hogy Herczeg szerint a nő a jónak és a gonosznak, a szelid és a vad érzelmeknek a vegyülete s mivel nem tudni, hogy melyik kerekedik benne felül: rablánera való. Ez a rablánc a férfi fölénye, amely alól ha felszabadul, akkor „kezében a férfi pusztá játékszer, a hegedűs csak úgy, mint a félelmes nagyúr; akit a boldogság tetőfokára emel, ha szükségét érzi és eldobva magától a kárhozaliba küld, ha ezzel meg tudja váltani a maga nyugalmát.“⁴⁰

A szimbólum burkát így felfejtve, nemesak tisztán áll előttünk az egész mű, de igazolva találjuk az *Éva boszorkány* első kiváló bírálójának azt a megállapítását is, hogy a „látszólag kiengesztelődéssel végződő romantikus mesejátékból szimbólikus tragédia“ lesz.⁴¹ Éva győzelme a férj tragédiája, Goricia grófjának „diadala“ a férj rövidlátásának, butaságának tragikomédiája. Az ugyanegy kifejléssel jelzett diadal és bukás a szimbólikus mese teljesen egybeforrasztott, de mégis két irányban haladó eselekvényéből ered. Az egyik kiengesztelődéssel zárul és mindenki által könnyen érthető, a másik szimbólum által takart, de azért nyilvánvaló. Herczeg mesteri kezeire vall, hogy a két irányban haladó eselekvényt úgy fejleszti, hogy az a mű egységét nem zavarja s mindket kifejlést egyaránt megindokolja. A két irányban haladó eselekvény fejlesztéséhez az alapot Éva Janus-arcú, kétkulaesos jelleme adja meg.

⁴⁰⁻⁴¹ Császár E.: Jelentés a Vojnits-jutalomról. Akad. Ért. 1913. évf. 157. l.

Az *Éva boszorkány* nem tartozik írónk legkiválóbb alkotásai közé. A szimbólikus mese és Éva szimbólikus jelleme megnehezíti igazi megértését. Az anyag: a nő lelki világa líraian folyik Herczeg lelke mélyéről és sajátos pesszimiztikus felfogásra vezethető vissza. A kort azonban sikerülten adja vissza s a cselekvényt is mesterien fejleszti. A műnek sok szép része van s mivel benne nehéz probléma megoldására vállalkozik Herczeg, kiválik az újabb drámairodalom jeles alkotásai közül.

Szintén művészi kombináció eredménye *Az ezredes* (1914) c. háromfelvonásos vígjáték, amennyiben a mesét a *Huszt* *Huszt* (*Szerelmesek*) c. elbeszélésből már ismerjük. A művet Herczeg „fantasztikus vígjátéknak”⁴² nevezi, a meséjét „a jóra való gazembereknek és a züllött tisztességeseknek összeütközése adja.”⁴³ Jóravaló gazemberek fészkelődtek be Huston amerikai milliomos nyári lakába s midőn Huston rajtuk üt, nem juttatja őket rendőrkézre, hanem magyarországi rokonaitól általuk akarja ellopni a tőle jogtalanul elsajátított családi kincset: Kleopatra gyöngyeit. Az ezredes, ő volt a lakbitorlók feje, vállalja a megbízást. Fiuméba utazik s mint az elhalt amerikai Huston fia, az Angol Bank hamis részvényeivel maga iránt bizalmat keltve, befészkelődik a „rokonok” közé. A „züllött tisztességesek”-et képviselő fiúmei Husztiak ellopják a hamis részvényeket s ellenérték képen mintegy engedik ellopni Kleopatra hamis gyöngyeit, mert az amerikai vicekonzultól megtudják, hogy az ezredesben és Johnban közönséges betörőkkel van dolguk. Kate-től, a Huston leányától, sürgöny által értesül erről a konzul, aki rögtön közli a hírt Husztiékkal, valamint azt is, hogy a Babiloniával bővebb tudósítás érkezik. Ezzel a hajóval érkezik Fiuméba Kate, akit az ezredes iránt érzett szerelme visz oda s tanúja a betörés után az ezredes és Huszti asszony-leánya csókolódzásának. Kate, mint az amerikai lélekmentőtársaság elnöknője, a bűnöst nem büntetni, hanem a jó útra akarja téríteni s míg a lopás ügyét úgy intézi el, hogy mindenki tartsa meg azt, ami birtokában van: Huszti a hamis részvényeket, az ezredes meg a hamis gyöngyöket, ő maga azáltal akarja megmenteni ez utóbbit, hogy férjül kéri.

Egyesek talán moziból ismert apacshistóriát látnak a műben, pedig sok finomság van benne. A lényegében közönséges

⁴²⁻⁴³ Színházi Elet. III. évf. 3. sz. 9. l.

tárgyat a beállítás és a drámai összeütközés által nemesíti meg Herczeg. A jóra való gazembereket egészen rokonszenveseknek, a zuhlott tisztességeseket pedig igazán romlottaknak festi s midőn a bonyodalom fejlődése folyamán a két ellentétes tábor összeesap, az összeütközésből származó komikus helyzetek s a visszás jellemekből fakadó komikus tettek a mérleg serpenyőit egyensúlyba hozzák: kölcsönösen lealcázva egymást, a gazemberek éppen olyan értékeknek bizonyulnak, mint a tisztességesek. Ennek komikus igazolása képezi a mű célját. Az természetesen más kérdés, hogy a meséhez a való életnek mennyiben van köze. A mű a szerző szerint „fantasztikus“, éppen ezért a valószínűtlennek és lehetetlennek látszó dolgokat ebből a szempontból kell mérlegelni. A fantasztikus mese ellenére valószínű, hogy az író éles, megfigyelő szeme itt is valóból indul ki. A két ellentétes tábor lealcázása által az életről mond ítéletet s kacagásába reugeteg szarkazmus vegyül. A jellemeket következetesen motiválja, következetes a kifejlés is. Csak Kate-tel nem vagyunk tisztában. Az író szerint ő a mű „drámai hajtóereje“, ennek ellenére aránylag kevés szerep jut neki s lelki élete az imádásra méltó fiatal leány és az amerikai lady jelleme között ingadozik. A cselekvény egységes, a mese kerek, a szerkezet erős.

* * *

Herczeg írói pályájának 1906-tól 1914-ig terjedő korszakában már mint teljesen kiforrott művész jelenik meg előttünk. Az előző, világirodalmi magaslaton álló alkotásokban gazdag korszakot most aránylag terméketlennek mondható kor váltja fel. Herczeg most kikerült az élet „dolgoss hullámai“ közül s bár igen kiváló alkotásokkal pályájának ebben a korszakában is találkozunk, mégis mintha bizonyos elkedvetlenedés, fanyar közöny venne erőt lelkén. Az ihlet nem oly gyakran szállja meg, művei között művészi kombinációkkal is találkozunk, amelyekben régi anyagot más műformában dolgoz fel. Művei alapján azt lehet sejteni, hogy a változás oka életének belső viszonyai-ban rejlik. Ebbe a korszakba esik házasságkötése. Sajátságos és feltűnő, hogy a házasság boldogsága nem visszhangzik lantja húrjairól, helyette éppen a házasságkötés évében a *Kaland*, *A lantos házassága* s a *Mese egy asszonyról, aki nem akarta, hogy gyermeke legyen* c. műveiben a női hiúságról és csalárd-ságról regél. A következő években is a családi boldogság cese-

telése helyett hol a romantika bájos virágaival gyönyörködtet, hol a házaselet, majd a női psziché lényegéről elmélkedik s midőn valóban a lelke mélyéről jövő hang zendül meg kobzán, a női ravaszságról, a nő ragadozó, macskatermészetéről mesél. Talán a csalódás, sejtelve szállja meg lelkét; gondolkozóvá, pesszimistává lesz. Az *Alomország* és az *Éva boszorkány* fanyar, keserű pesszimizmusa, Herczegnek ezekben a művekben a nőről és a szerelemről alkotott „kérellehetetlen“, rideg felfogása egyáltalán nem egyeztethető össze a fiatal férj családi boldogságával és Böcklin híres önareképét juttatja eszünkbe, amelyen a mester közeli katasztrófától fél. Az *Alomország* és az *Éva boszorkány* pesszimizisztikus akkordjai a jövőbelátásnak, a jövő előérzetének panaszos sirámjai, amelyek előjátékként olvadnak bele *Az arany hegedű* fájdalmas, elégikus muzsikájába. Egy egész világ bomlását jelzik ezek a pesszimizisztikus akkordok, amely a Herczeg énjében élt s amelynek összeomlása családi szentélyét temeti el.

Herczeg életének belső viszonyaiban sejthető tehát az aránylagos terméketlenségnek, a műveit jellemző alanyi színezetnek, a pesszimizizmusnak az oka. A hidegnek és ridegnek látszó, de igen mélyen és nemesen érző „sváb“ már ekkor a lelki megpróbáltatások útján jár s most már nem külvilági impressziókat, hanem keserű egyéni élményeket ver ki kobzán. Ezért buzog az anyag líraian és pesszimizisztikusan lelke mélyéről s mivel énje csordultig tele van érzéssel, ezzel szemben háttérbe szorul maga az esemény. Innen érthető, hogy éppen alanyi forrásból táplálkozó műveiben minél kevesebb a bonyodalom s hogy nem annyira a tetteknek vagy az eseményeknek, mint inkább a léleknek, az érzésvilágnak a festésére, kiszínezésére törekszik. Herczeg írói pályájának ebben a korszakában éppen a színekkel és a hangulatokkal való hatásban mutatkozik a fejlődés, mivel jellemző és szerkesztőművészete már eddig olyan magas fokot ért el, amely minden kritikát büszkén kiáll. Színei a festőművész legáltalánosabb és legfinomabb esetvonásaival kelnek versenyre s nemcsak a vidék mesteri leírásában érvényesülnek, de a lelki élet redőinek feltárásában is. A szó hatalmával előidézett hangulatai a zene által keltettekkel vetekednek, hol meg-
ráznak, hol felemelnek, de mindig elbűvölnek. A művészi keret egyébként a régi marad. Új motívumokat, jellemeket Herczeg ezen korszakban írt műveiben nem találunk. Csirájában vagy

annál magasabb fejlődési fokon már minden tényező megvolt előbb tárgyalt műveiben is, itt legfeljebb elmélyítésről, tökéletesítésről lehet szó. Naturalista művekkel ebben a korban kevés találkozunk, Herczeg ridegen megfigyelő szeme a külvilág helyett most saját belső világa felé fordul s míg játszi képzelete olykor elég szabadon csapong a romanticizmus esodás világában, a lelkére nehezedő, kínos tehertől: keserű egyéni élményeitől szimbólikus alkotásaiban szabadul meg.